

Jolanta E. Kowalska*

Alicja Kostencka**

Maciej Wronkowski**

<https://doi.org/10.18778/8220-945-7.06>

Satysfakcja z życia a zachowania agresywne kibiców piłkarskich

Streszczenie. Celem tego artykułu jest pokazanie – na podstawie wyników badań własnych – zależności pomiędzy poziomem satysfakcji z życia (SzŻ) a deklarowanymi, agresywnymi zachowaniami członków subkultury szalikowców (biorących udział w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu) z uwzględnieniem ich przynależności do konkretnych grup kibicowskich. W pracy została wykorzystana metoda sondażu diagnostycznego z techniką ankietową. Kwestionariusz ankiety użyty w badaniu przygotowano w formie elektronicznej, zamieszczono w serwisie społecznościowym Facebook w portalach zrzeszających kibiców piłki nożnej. W niniejszych badaniach wykorzystano dwie metody statystyczne: test niezależności chi-kwadrat (test Pearsona) i analizę wariancji (Anova).

Wyniki badań wskazują na to, iż zaangażowanie w ruch kibicowski może prowadzić do odczuwania wysokiej satysfakcji z życia przez badanych, pomimo tego, że przejawiają oni zachowania agresywne lub bardzo agresywne w działaniach kibicowskich.

Słowa kluczowe: satysfakcja z życia, Test Satysfakcji z Życia, zachowania agresywne, subkultura szalikowców, kibice piłki nożnej

Life satisfaction and aggressive behavior of football fans

Abstract. The aim of this article is to show – on the basis of the results of my own research – the relationship between the level of life satisfaction (LS) and the declared, aggressive behavior of members of the scarf subculture (i.e. participation in spontaneous fights of fans before/ after or during the match), taking into account their belonging to specific fan groups. The study used the method of a diagnostic survey with the questionnaire technique. The questionnaire used in

---

* Dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Centrum Kształcenia Pedagogów Sportu, e-mail: jolanta.kowalska@now.uni.lodz.pl

** Dr, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Instytut Kultury Fizycznej, e-mail: alicja.kostencka@ukw.edu.pl

*** Mgr, Miejski Klub Sportowy „Włókniarz” Toruń, Szkoła Podstawowa nr 28 w Toruniu, e-mail: m.wronkowski@o2.pl

the study was prepared in an electronic form, which was posted on the Facebook social network in websites associating football fans. Two statistical methods were also used in this study: chi-square test (Pearson test) and analysis of variance (Anova).

The results of the research indicate that involvement in the fan movement may lead to the feeling of high satisfaction with life. In the presented study, fans involved in the fan movement experienced high satisfaction with life - despite aggressive or very aggressive behavior – as well as people who did not show aggressive behavior.

Key words: life satisfaction, Satisfaction with Life Scale (SWLS), aggressive behavior, scarf subculture, football fans

Wstęp

Każdy człowiek szuka oparcia, akceptacji. Może je znaleźć w różnych środowiskach, w których będą mu przekazywane treści moralne, uwrażliwiające na wartości. Jednostkowe hierarchie wartości i priorytety są odzwierciedleniem strategii adaptacyjnych, za pomocą których konkretna osoba sobie radzi w życiu. Jak podkreśla E. Martynowicz, „wartości stanowią zasadniczy składnik tożsamości osoby”¹.

Podstawową wartością szalikowca jest odwaga, a oskarżenie o jej brak uważa on za największą zniewagę.

Szalikowcy to subkultura młodzieżowa, stale zmieniająca swoje oblicze. Związana jest ściśle z kibicami, ale najczęściej z kibicami poszczególnych klubów sportowych, a nie konkretnych dyscyplin czy widowisk sportowych. Agresja wobec przeciwnej drużyny pozostaje najczęściej na poziomie symbolicznym, natomiast agresja wobec kibiców tej drużyny ma charakter bezpośredni i przeradza się najczęściej w bijatykę – przed meczem, w trakcie i po meczu. W ten sposób podkreśla się swój stosunek wobec kibiców innego klubu piłkarskiego².

Charakterystyka subkultury „szalikowców”

M. Pęczak w swoim *Małym słowniku subkultur* zwraca uwagę na problemy w zdefiniowaniu „subkultury”, które miały miejsce w przeszłości. Twierdzi on, że problemy te spowodowane były w dużym stopniu specyfiką i skalą zjawisk społecznych, do których definicja subkultury miałaby się odnosić. Dlatego też określenie to było przypisywane grupom przestępczym i dewiacyjnym, niekiedy też ruchom społecznym oraz środowiskom wyizolowanym z całości systemu społecznego. Zatem „subkultura to względnie spójna grupa społeczna pozostająca na

¹ E. Martynowicz, *Wartości oraz ich wpływ na działanie*, [w:] *Motywy, cele, wartości. Przyczynek do zrozumienia stanu ducha i stanu umysłu współczesnych Polaków*, red. E. Martynowicz, Wydawnictwo UG i Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2004, s. 55.

² J. Kowalska, *Cały nasz chuligański trud wkładamy w nasz kochany klub*, [w:] *Sport a agresja*, red. Z. Dziubiński, SALOS RP, Warszawa 2007, s. 243.

marginesie dominujących w danym systemie tendencji życia społecznego, wyrażająca swoją odrębność poprzez zanegowanie lub podważenie utrwalonych i powszechnie akceptowanych wzorów kultury”³.

Subkultura kibicowska to inaczej „szalikowcy”. M. Babik, autor książki *Szkoła wobec subkultury pseudokibiców*, wymienia cechy charakterystyczne dla subkultur, takie jak: manifestacja dystansu, niechęć lub pogarda do otaczającej rzeczywistości, agresja adresowana zarówno do ogółu społeczeństwa, jak i do opozycyjnie nastawionych grup subkulturowych⁴. Typologię wartości w subkulturach przedstawia również M. Jędrzejewski, który wyróżnia takie wartości, jak: nieprzystosowanie społeczne, samoświadomość, tolerancja, wyobraźnia, podmiotowość, alternatywny styl życia, równość oraz wolność⁵.

Subkultura szalikowców jest opisywana przez wielu badaczy, m.in. J. Dudąła przytacza charakterystykę subkultury kibiców podaną przez W. Stodolskiego: „Ich zachowanie nacechowane jest brutalnością, wandalizmem i wulgaryzmem językowym. Spośród innej młodzieży wyróżniają się strojem zawierającym symbole i barwy klubów, którym kibicują”⁶. Wielu autorów w swoich rozważaniach o subkulturze szalikowców zwraca uwagę na silną więź grupową osób tworzących subkulturę. Kibice innych klubów są dla nich osobami, które należy poniżyć i wykazać swoją wyższość nad nimi przez pokaz siły. W grupie są kimś ważnym, odnajdują więź, oglądają siebie oczami innych. Subkultura szalikowców odzwierciedla chuligaństwo stadionowe, które ma miejsce na trybunach. Jak w każdej grupie, tak i tu wytwarzają się nieformalni przywódcy. Szalik w odpowiednich barwach funkcjonuje jako symbol grupowo-klubowej tożsamości: przed i po meczu grupy kibiców poruszają się razem, skandując i śpiewając niekiedy wulgarne piosenki na cześć swojej drużyny oraz przeciwko obcym kibicom. Często kibice nie wytrzymują presji codziennego życia, pełnego obowiązków, uzależnień, konkurencji i dopiero mecz staje się dla nich formą „wykazania się”⁷.

Początki subkultury szalikowców według P. Piotrowskiego przypadają na połowę lat 70. Jednak autor zaznacza, że znaną dziś formę przyjęła ona dopiero kilka lat później. Sporadyczne ekscesy zdarzały się również na stadionach żużlowych, hokejowych czy w halach sportowych⁸.

Kibice to niewątpliwie grupa zorganizowana, posiadająca swoją strukturę. Środowisko polskich kibiców piłki nożnej nie jest jednorodne. Możemy w nim wyodrębnić grupy oraz wyznaczyć hierarchię kibicowską. Autorzy wielu opracowań naukowych starają się usystematyzować podziały występujące w subkulturze kibiców. Według M. Babika przeciętny obserwator czerpiący swoją wiedzę z materiałów zawartych w mediach nie jest w stanie zauważyć tego, że wśród

³ M. Pęczak, *Mały słownik subkultur*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1992, s. 4.

⁴ M. Babik, *Szkoła wobec subkultury kibiców*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, s. 14.

⁵ M. Jędrzejewski, *Subkultura a przemoc*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 27–31.

⁶ J. Dudąła, *Fani-chuligani. Rzecz o polskich kibolach*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2004, s. 70–71.

⁷ *Ibidem*, s. 74–75.

⁸ P. Piotrowski, *Szalikowcy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 34.

kibiców istnieją podgrupy. W polskich mediach słyszymy najczęściej o pseudo-kibicach. Termin ten według autora jest nieprecyzyjny i stawia kibiców w negatywnym świetle⁹.

W literaturze polskiej można znaleźć wiele prób sklasyfikowania kibicowskich grup. Najpełniejszy wydaje się być podział przedstawiony przez R. Kowalskiego, który jest przedstawiany w rozprawach wielu autorów zajmujących się badaniem subkultury szalikowców. Jednak próba klasyfikacji przez niego przedstawiona – zdaniem niektórych badaczy – jest dyskusyjna i subiektywna. Podział szalikowców przedstawiony przez tego autora wyodrębnia i charakteryzuje siedem głównych grup wśród kibiców:

1. Animals – to kibic najbardziej agresywny, którego nie interesuje sport, bądź interesuje w niewielkim stopniu, a widowisko sportowe jest dla niego okazją do udziału w bijatyce. Zdarza się, że nie potrafi określić po meczu, kto w nim uczestniczył ani jaki był jego wynik. Osoby reprezentujące tę grupę najczęściej nie jeżdżą na mecze wyjazdowe swojej drużyny. Wykazują niski stopień krytycyzmu wobec siebie, a ich jedyny dylemat to: „bić czy nie bić, pójść do więzienia czy nie?”;

2. Zadymiarz – według autora od poprzednika różni go tylko to, że uczęszcza na mecze wyjazdowe i czasami zna wynik meczu oraz drużyny, które brały w nim udział. Czyni go to w większym stopniu kibicem, ponieważ potrafi rozróżnić swoich kolegów od „nie-swoich”. Pozostałe cechy według autora nie różnią się od tego, co pokazują „animalsi”;

3. Official hooligan – cechuje go większa identyfikacja z klubem i większe zainteresowanie sportem. Bierze udział w walkach bezpośrednio związanych z imprezą sportową. Uczęszcza na mecze zarówno po to, aby obserwować mecz, jak i w celu zainicjowania bójki z kibicami drużyny przeciwnej. Szanuje barwy klubowe i jest z drużyną na dobre i na złe. Autor dodaje, że charakteryzuje się on większą świadomością społeczną w odróżnieniu od poprzedników i jego zdaniem najwyraźniej reprezentuje subkulturę „szalikowców”;

4. Ultras – autor twierdzi, że niewiele różni się od „official hooligans”. Grupa ta raczej nie atakuje fanów przeciwnego zespołu, jednak będąc sprowokowana, może wziąć udział w bójce. „Ultrasi” uwielbiają atmosferę na meczu i jego oprawę (race, świece dymne). Potrafią być krytyczni wobec samych siebie oraz prawidłowo ocenić sytuację i podejmować dobre decyzje dotyczące własnego zachowania. Autor dodaje, że „ultrasi” wykazują zainteresowanie życiem publicznym i interesują się sportem;

5. Szalikowiec – jest według autora przede wszystkim kibicem i miłośnikiem sportu. Dużo czasu spędza na oglądaniu transmisji sportowych oraz czytaniu gazet o tej tematyce. W bójkach uczestniczy rzadko, najczęściej wtedy, kiedy musi się bronić. Odznacza się pełnym szacunkiem dla barw klubowych, nosząc szalik, flagę, często też malując swoją twarz w barwy klubu. Stara się być w pewnym dystansie do grup wymienionych powyżej. Autor zaznacza, że „szalikowiec” patrzy na życie przez pryzmat innych ludzi, postrzegając ich jako przyjaciół, a nie wrogów;

⁹ M. Babik, *Szkoła wobec subkultury...*, s. 19–20.

6. Kibic – odznacza go to, że nie zajmuje miejsca w tzw. „młynie”. Posiada szalik i flagę, wykazuje się dobrym poziomem wiedzy na temat sportu, którą czerpie ze środków masowego przekazu. Na mecze wyjazdowe jeździ rzadko, jeśli już, to blisko samochodem, bądź autobusem, nie utożsamiając się przy tym z kibicami dopingującymi. Jest za to obecny praktycznie na każdym meczu gospodarzy;

7. Fanatyk – to osoba pojawiająca się na meczach bez żadnych akcesoriów, potrafiąca przejechać za klubem cały kraj. Według R. Kowalskiego jest on „cho-dzącą encyklopedią” wiedzy o sporcie i gardzi zarówno „hooligans”, jak i „szalikowcami”, nie przyznając się do nich. Grupa „fanatyków” jest poza hierarchią wśród „szalikowców”. Nie można jej jednak pominąć, ponieważ pozostaje ona w jej najbliższym otoczeniu¹⁰.

Najprostszy i najczęściej używany podział kibiców wyznacza trzy podstawowe grupy: „pikniki”, „ultrasi”, „chuligani”. „Pikniki” – to ludzie, którzy przychodzą na mecz jako konsumenci. Według P. Piotrowskiego są „zbieraczami wrażeń” i przychodzą na stadion jak do supermarketu. Traktują mecz jak piknik, stąd też wzięła się nazwa tej grupy. „Ultrasi” natomiast dbają o to, żeby mecz piknikiem nie był. Na stadionie reagują bardzo żywiołowo, prowadząc doping przez cały mecz oraz tworząc kosztowne oprawy. Kolejną grupą są „chuligani”, którzy odpowiadają za burdy poza stadionem. Autor podkreśla, że według kryminologów, blisko im do zorganizowanej przestępczości¹¹.

Wraz z powstawaniem telewizji satelitarnej w latach 80. futbol stał się wizytówką globalizacji. Dlatego też R. Giulianotti na początku XXI wieku zaproponował nowy podział kibiców, uwzględniając zaangażowanie i identyfikację z klubem: (1) emocjonalny – nieemocjonalny i (2) tradycyjny – konsumencki. Pierwszy dotyczy pomiaru skali zaangażowania kibiców w życie klubu, drugi – stopnia ich identyfikacji z klubem. W ten sposób badacz podzielił kibiców na cztery grupy: (1) kibic (*supporter*), (2) zwolennik (*follower*), (3) fan i (4) *flaneur* (przechodzień)¹². Podział ten pozwala przybliżyć się do scharakteryzowania hierarchii, jaka występuje wśród najzagorzalszych kibiców. Dużą część zachowań dewiacyjnych na stadionach piłkarskich stanowią chuligańskie ekscesy. Specyfika chuligaństwa stadionowego według T. Sahaja polega na tym, że mecze piłki nożnej dają możliwość wykazania aspołecznych postaw uczestnikom spotkań oraz pozwalają na ich praktyczne zdemonstrowanie innym¹³. Współczesna jednostka ludzka gromadzi w swoich przeżyciach to co biologiczne, społeczne i kulturowe. Prowadzi to do tego, że zasób czynników jest niezmiernie szeroki i nie sprowadza się do jednego lub paru elementów. Kibice piłkarscy często zachowują się w sposób destruktywny. Wielu socjologów i psychologów tłumaczy takie zachowania poczuciem anonimowości, co prowadzi

¹⁰ R. Kowalski, *Potomkowie Hooligana. Szalikowcy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 33–35.

¹¹ P. Piotrowski, *Szalikowcy...*, s. 35.

¹² W. Wrzesień, *Krótką historia młodzieżowej subkulturowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 213–222.

¹³ T. Sahaj, *Fani futbolowi*, Wydawnictwo AWF, Poznań 2007, s. 107.

do poczucia bezkarności kibiców niezważających na przyjęte normy zachowań. W tłumie występuje również rozproszenie odpowiedzialności i ludzie dopuszczają się czynów, których nie popełniliby w odosobnieniu. Kibice piłkarscy czują się na stadionach anonimowo, nie ponosząc odpowiedzialności za swoje zachowanie. Stadiony zapewniają możliwość rozładowania emocji dnia codziennego, będących wyrazem różnych kompleksów i frustracji. Sami kibice często podkreślają, że stadion to miejsce, które pozwala przeżywać ogromne emocje podczas imprez sportowych i choćby w pewnym stopniu zapomnieć o monotonii dnia codziennego. W literaturze przedmiotu znajdziemy wiele teorii próbujących wyjaśnić zachowania występujące w tłumie kibiców z psychologicznego i socjologicznego punktu widzenia. Wybrane teorie tłumaczą zjawiska chuligaństwa na stadionach i poza nimi. Jako pierwszą należy tu wymienić „teorię zarazy”, opartą na psychologicznej koncepcji zachowania się tłumu G. Le Bona¹⁴, kolejną jest teoria konwergencji, następnie teoria normatywna oraz teoria wartości towarzyszących¹⁵.

Czynnikiem, który sprzyja negatywnym zachowaniom kibiców, jest brak kontroli społecznej, czyli niedostateczne zabezpieczenie ze strony służb porządkowych lub niespełnienie wymogów bezpieczeństwa na stadionie. Według T. Milcarza najczęściej do zamieszek dochodzi wówczas, gdy:

- kibice są przekonani o tym, że dzieje im się krzywda i uznają za konieczne przeciwko niej zaprotestować;
- występują sytuacje, które uzasadniają poczucie krzywdy, mające charakter katalizatorów, takie jak np. niekorzystna decyzja arbitra wobec drużyny gospodarzy;
- wzrasta poczucie tożsamości grupowej i wspólnoty, a liderzy mobilizują pozostałych członków grupy do podjęcia zdecydowanych działań¹⁶.

Inny punkt widzenia przedstawia koncepcja oczyszczenia. Zgodnie z jej założeniami, agresja kibiców musi znaleźć swoje ujście w postaci *katharsis*, czyli rozładowania energii. Stadion jest miejscem, gdzie można uciec od ciągłego stresu, problemów w życiu codziennym i dać upust swoim emocjom, głośno je wyrażając. Autor dodaje, że jeśli człowiek „wykrzyczy”, to później łatwiej jest mu znieść codzienną rzeczywistość. Na stadionie może on zachowywać się w sposób, który nie byłby pochwalany przez pracodawcę czy rodzinę. Dodatkowo, taka osoba znajdując się na trybunach wśród podobnie myślących i zachowujących się ludzi, może wzmacniać zachowania agresywne, licząc na ich akceptację u innych. Stadiony nie pozostają jedynymi miejscami walk zwaśnionych fanów. Walki te toczą się również w drodze na mecz i po meczu. Stąd podróżujący po całym kraju kibice są eskortowani przez oddziały prewencji. Istnieje grupa chuliganów, która wszczyna burdy w związku z meczami, ale nie robi tego na stadionach. Tych ostatnich jest jednak znacznie mniej niż kibiców¹⁷.

¹⁴ G. Le Bon, *Psychologia tłumu*, tłum. B. Kaprocki, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2009, s. 23.

¹⁵ J. Dudala, *Fani-chuligani...*, s. 85–86.

¹⁶ T. Milcarz, *Rycerze w szalikach*, Wydawnictwo My Book, Szczecin 2006, s. 79.

¹⁷ S. Wanat, *Socjologia zachowań chuligańskich w sporcie*, „Kultura Fizyczna” 1992, nr 7–8, s. 18.

Powyższe teorie pokazują, w jak różny sposób postrzegane jest zjawisko chuligaństwa stadionowego przez psychologów i socjologów. T. Milcarz zwraca też uwagę na to, że niektóre teorie napotyka trudności, jeżeli spróbuje się je zastosować w polskich warunkach. Ma to związek z działalnością „szalikowców”, która znacznie wyprzedziła początki procesu komercjalizacji w polskiej piłce nożnej. Autor uważa, że niektóre tezy zbliżają się do teorii spiskowych, ale nie są pozbawione logiki¹⁸.

Duża liczba incydentów z udziałem kibiców oraz wszechobecna agresja i przemoc na stadionach i poza nimi, prezentowana w polskich mediach, przyczyniła się do powstania pewnego stereotypu, że tak właśnie wygląda kibicowanie podczas meczów piłkarskich w Polsce. T. Sahaj jednoznacznie stwierdza, że nic bardziej mylnego. Dla poparcia swojej tezy przedstawia kilka przykładów, które pokazują, jak zachowują się „prawdziwi kibice” i jak wiele pozytywnych, niekiedy wzruszających inicjatyw wywodzi się z kibicowskiego świata¹⁹.

Pojęcie satysfakcji z życia

Już od starożytności ludzie zastanawiali się nad tym, czym jest dobre życie. J. Czapiński pisze, że naukowcy zajmujący się dobrostanem psychicznym przyjmują, iż o jakości życia danego człowieka decyduje to, czy podoba się ono jemu samemu. Autor wiąże dobrostan psychiczny z oceną emocjonalną oraz poznawczą własnego życia. Ocena emocjonalna to reakcje na dane zdarzenia, zaś ocena poznawcza to sądy dotyczące zadowolenia i spełnienia²⁰.

E. Kasprzak stwierdza, że zadowolenie jest czymś więcej niż tylko emocjami lub oceną życia. Dodaje, że zadowolenie to efekt działania dwóch odrębnych procesów: poznania i emocji. Emocje są stanem psychicznym, który trwa chwilę i odzwierciedla relacje człowieka z otoczeniem oraz motywuje do działania. Najtrwalsze emocje, które obejmują lata lub całe życie człowieka, stanowią afektywny wymiar pewnych cech osobowości. Autorka twierdzi, że pytając o zadowolenie z życia w momencie doznawania na bieżąco działania afektywnego, pyta się o cechy osobowości, nastroj lub emocje związane z wydarzeniami ostatnich godzin, dni, tygodni. Badaczka w swoich rozważaniach dąży do pokazania, że pomiar zadowolenia z życia, oparty na pojedynczym wskaźniku emocjonalnym bądź poznawczym, może nie być trafny²¹.

Jeden z najbardziej znanych angielskich psychologów społecznych XX wieku, M. Argyle, problem widzi w tym, że oceny satysfakcji z życia są raczej względne. Według niego ludzie porównują swój obecny stan z innymi okresami w życiu lub z tym, co wiedzą o życiu innych, bądź jakie mają o tym wyobrażenia. Autor

¹⁸ T. Milcarz, *Rycerze w szalikach...*, s. 81–89.

¹⁹ T. Sahaj, *Fani futbolowi...*, s. 248.

²⁰ J. Czapiński, *Psychologia pozytywna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 35.

²¹ E. Kasprzak, *Zadowolenie z życia jako kategoria emocjonalna i poznawcza*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2012, t. 17, nr 1, s. 190–194.

zaznacza również, że szczęście można rozumieć jako odzwierciedlenie zadowolenia z życia lub jako częstotliwość i natężenie pozytywnych emocji²².

Kibicowanie ukochanej drużynie potrafi doprowadzić człowieka do wielkiej euforii lub do skrajnego smutku. Utożsamianie się z danym klubem sportowym przez długi okres jest złożonym problemem socjologiczno-psychologicznym. Według materiału publicystycznego zamieszczonego na ogólnopolskim serwisie kibiców kibice.net, obyczaje osób zjednoczonych wokół klubów sportowych mają dużo wspólnego z rytualnymi obrzędami plemiennymi, które mają wpływ na odczuwaną satysfakcję z życia. Taką teorię wysnuł T. Eagleton twierdząc, że tego typu podróż do przeszłości jest pozytywnym przejawem chęci powrotu do życia stadnego. Według tego autora człowiek w dzisiejszym świecie jest istotą samotną, a z otoczeniem łączy go interakcja o charakterze instrumentalnym i interesownym. Dlatego też wśród kibiców stają się popularne rytuały, które charakteryzują grupy etniczne, takie jak: inicjacja, tatuaże czy też kult blizn świadczących o sile. Autor dodaje, że rytuały tego typu stanowią zdecydowany zwrot od nowoczesności w kierunku plemiennej obyczajowości, która jest bardziej prymitywna, ale też zapewnia większe bezpieczeństwo oraz wyższy poziom integracji ze środowiskiem i grupą. Daje to w efekcie większą satysfakcję z prowadzonego stylu życia²³.

Materiał i metoda

Celem niniejszej pracy jest ukazanie związku satysfakcji z życia z agresywnymi zachowaniami kibiców piłki nożnej, deklarującymi udział w spontanicznych walkach kibiców przed, po lub w trakcie meczu.

Dobór próby był celowy. Badania przeprowadzono w 2018 roku za pomocą serwisu społecznościowego Facebook, w portalach zrzeszających kibiców piłki nożnej, wśród osób, które deklarowały, że są kibicami piłki nożnej i czynnie uczestniczą w imprezach sportowych. Przebadano 775 kibiców piłki nożnej. W grupie kibiców znajdowało się 148 kobiet i 627 mężczyzn. Wiek badanych osób był bardzo zróżnicowany. Większość badanych – 91,5%, stanowiły młode osoby do 30. roku życia. Pozostałe osoby – 8,5%, liczyły powyżej 31. roku życia. Kolejna grupa to osoby w przedziale wiekowym 16–20 lat. Odnotowano w tej grupie 342 osoby, w tym 74 kobiety i 268 mężczyzn. Taką samą liczbę badanych (342 osoby) odnotowano w przedziale wiekowym 21–30 lat. W przedziale tym znalazły się 64 kobiety i 278 mężczyzn. Oba przedziały: 16–20 i 21–30 lat, stanowiły najliczniejsze przedziały wiekowe.

Ponad połowa badanych (416) to osoby ze średnim wykształceniem, osoby uczące się (351). Niewiele mniejsza grupa to osoby pracujące (250). Większość respondentów – 647, jako miejsce swojego zamieszkania wskazała miasto.

²² M. Argyle, *Psychologia szczęścia*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2004, s. 14–21.

²³ <https://www.kibice.net/publicystyka/34-kultura-na-stadionach.html> [dostęp: 31.07.2018].

Prawie wszyscy badani kibice na pytanie o stan cywilny odpowiadali jednoznacznie, że są kawalerem lub panną (697).

Do opracowania niniejszych badań przyjęto cztery grupy kibiców, tj.: Pionki, Ultras, Chuligani i Kibole, czyli badani byli zaangażowani w kibicowanie. Według takiego podziału badanych zostały omówione ich deklarowane agresywne zachowania (udział w spontanicznych walkach kibiców przed, po lub w trakcie meczu).

Problem badawczy sprecyzowano za pomocą pytania ogólnego: Jaki jest poziom satysfakcji z życia w poszczególnych grupach kibiców w odniesieniu do ich deklarowanego udziału w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu?

Przyjęto następujące hipotezy badawcze:

H0: Nie istnieje zależność pomiędzy uczestnictwem w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu a poziomem satysfakcji z życia wśród badanych kibiców.

H1: Uczestniczenie w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu dotyczy kibiców charakteryzujących się niskim poziomem satysfakcji z życia.

Zoperacjonalizowane zostały zmienne mające pokazać zachowania agresywne wśród grup kibicowskich objętych badaniem. Jeżeli chodzi o udział w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu, przyjmuje się następujące definicje operacyjne poszczególnych zmiennych:

- Nieuczestniczenie w spontanicznych bójkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu to brak zachowań agresywnych.
- Udział w spontanicznych bójkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu raz w sezonie, bądź kilka razy w rundzie, to zachowania agresywne.
- Udział w spontanicznych bójkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu przy każdej kolejce ligowej to zachowania bardzo agresywne.

Tabela 1. Operacjonalizacja zmiennych – udział w spontanicznych walkach kibiców przed meczem, po lub w trakcie meczu

Udział w spontanicznych walkach	Wskaźnik	Zmienna
	Ani razu	Brak zachowań agresywnych
	Raz w sezonie, bądź kilka razy w rundzie	Zachowania agresywne
	Przy każdej kolejce ligowej	Zachowania bardzo agresywne

Źródło: badanie własne.

W pracy została wykorzystana metoda sondażu diagnostycznego z techniką ankietową. Występującą w pracy technikę ankiety można nazwać również „ankietą środowiskową”, ponieważ została ona rozprowadzona w danym środowisku, w tym przypadku w środowisku kibiców piłkarskich. Kwestionariusz ankiety wykorzystany w badaniu został przygotowany w formie elektronicznej i skierowany

do osób, które deklarowały, że są kibicami piłkarskimi i regularnie uczęszczają na mecze. Elektroniczny kwestionariusz został zamieszczony na serwisie społecznościowym Facebook w portalach zrzeszających kibiców piłki nożnej: „12zawodnik.pl”, „Polscy Kibice”, „Fanatyczki”, „Jestem Dumny z Bycia Kibicem”, „Kibice”.

Kwestionariusz ankiety składał się wyłącznie z pytań zamkniętych jednokrotnego lub wielokrotnego wyboru i zawierał pytania z testu Skali Satysfakcji z Życia SWLS (*Satisfaction with Life Scale*)²⁴. Skala punktowa poziomu satysfakcji z życia (SzŻ) przedstawia się następująco: (26–35 pkt) – wysoki poziom SzŻ; (15–25 pkt) – średni poziom SzŻ; (5–14 pkt) – niski poziom SzŻ. Zastosowano dwie metody statystyczne. Pierwszą z nich był test niezależności chi-kwadrat (test Pearsona), a drugą analizę wariancji (Anova)²⁵.

Wyniki i dyskusja

Badając zależności pomiędzy udziałem w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu a poziomem satysfakcji z życia (SzŻ) kibiców najpierw wzięto pod uwagę średnie wyniki poziomu SzŻ respondentów bez podziału na grupy kibicowskie. Na podstawie wyników analizy wariancji (Anova) można wykazać, iż zależność pomiędzy poziomem satysfakcji z życia badanych ogółem a zachowaniami agresywnymi (udziałem w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu) nie jest istotna statystycznie ($p = 0,37024$).

Tabela 2. Średnia poziomu satysfakcji z życia w odniesieniu do zachowań agresywnych (udziału w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu) bez podziału na grupy kibicowskie

Udział w spontanicznych walkach	Średni wynik testu SWLS (poziom satysfakcji z życia)	N	%
Wcale	22,69	363	46,8
Rzadziej niż 1 raz w sezonie	23,11	149	19,2
1 raz w sezonie	23,22	102	13,2
1 raz w danej rundzie	23,51	61	7,9
1 raz na kilka kolejek ligowych	24,09	78	10,1
Przy każdej kolejce ligowej	24,32	22	2,8
Wynik analizy wariancji (Anova): $F(5, 769) = 1,0795, p = 0,37024$		775	100,0

Źródło: badanie własne.

²⁴ E. Diener i in., *Satisfaction with Life Scale*, 1985, tłum. K.S. Jankowski, 2015.

²⁵ B. Kamys, *Statystyczne metody opracowania pomiarów – 2*, Instytut Fizyki UJ, notatki do wykładu, 2007/2008, s. 99–134.

Jeśli przyjrzymy się wynikom zawartym w tabeli 2, to zauważymy, iż najwyższą średnią poziomu SzŻ (24,32) charakteryzują się te badane osoby, które uczestniczyły w bójkach przy każdej kolejce ligowej. Stanowią one 2,8% wszystkich badanych. Drugi co do wielkości średni wynik SzŻ (24,09) uzyskały osoby, które brały udział w bójkach raz na kilka kolejek ligowych (10,1%). Kolejny, nieco mniejszy wynik punktowy testu SWLS (23,51) uzyskali badani, którzy uczestniczyli w bójkach 1 raz w danej rundzie (7,9%). Osoby, które w bójkach uczestniczyły rzadko lub w ogóle, prezentowały następującą średnią poziomą SzŻ: osoby uczestniczące w bójkach raz w sezonie (23,22); osoby biorące udział w bójkach rzadziej niż raz w sezonie (23,11); badani, którzy nie brali udziału w bójkach (22,69). Badani biorący udział w bójkach raz w sezonie lub rzadziej niż raz w sezonie stanowili odpowiednio 13,2% i 19,2% całej grupy. Natomiast respondenci, którzy ani razu nie uczestniczyli w bójce, stanowią prawie połowę badanych kibiców (46,8%).

Następnie przeanalizowano wyniki obejmujące poziom satysfakcji z życia (SzŻ) w odniesieniu do zachowań agresywnych (udziału w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu) w poszczególnych grupach kibicowskich.

Badani Ultras są zróżnicowani pod względem wpływu zachowań agresywnych na satysfakcję z życia (SzŻ). Różnice te nie są jednak istotne statystycznie ($p = 0,674$). W grupie Ultras wśród badanych osób z wysokim poziomem SzŻ, 40,2% uczestniczyło w bójkach raz w sezonie lub rzadziej; 19,5% kilka razy w danej rundzie; 4,9% przy każdej kolejce ligowej. Natomiast 35,4% nigdy nie brało udziału w spontanicznej bójce.

Tabela 3. Poziom satysfakcji z życia (SzŻ) w odniesieniu do zachowań agresywnych (udział w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu) w poszczególnych grupach kibicowskich

Grupa	Poziom SzŻ Udział w bójkach	Wysoki		Średni		Niski		Razem	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Ultras	Ani razu	29	35,4	55	43,6	10	45,4	94	40,9
	Raz w sezonie	33	40,2	45	35,7	6	27,3	84	36,5
	Kilka razy w rundzie	16	19,5	22	17,5	6	27,3	44	19,1
	Przy każdej kolejce ligowej	4	4,9	4	3,2	0	0,0	8	3,5
	Razem	82	100,0	126	100,0	22	100,0	230	100,0
Chuligan	Ani razu	7	16,3	9	17,3	5	38,5	21	19,4
	Raz w sezonie	10	23,3	22	42,3	1	7,7	33	30,6
	Kilka razy w rundzie	21	48,8	16	30,8	6	46,1	43	39,8
	Przy każdej kolejce ligowej	5	11,6	5	9,6	1	7,7	11	10,2
	Razem	43	100,0	52	100,0	13	100,0	108	100,0

Tabela 3 (cd.)

	Poziom SzŻ	Wysoki		Średni		Niski		Razem	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Kibol	Udział w bójkach								
	Ani razu	73	51,4	122	54,7	22	62,9	217	54,3
	Raz w sezonie	43	30,3	78	35,0	9	25,7	130	32,5
	Kilka razy w rundzie	26	18,3	22	9,9	4	11,4	52	13,0
	Przy każdej kolejce ligowej	0	0,0	1	0,4	0	0,0	1	0,3
	Razem	142	100,0	223	100,0	35	100,0	400	100,0
Piknik	Poziom SzŻ								
	Udział w bójkach								
	Ani razu	11	91,7	17	85,0	3	60,0	31	83,8
	Raz w sezonie	1	8,3	2	10,0	1	20,0	4	10,8
	Kilka razy w rundzie	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Przy każdej kolejce ligowej	0	0,0	1	5,0	1	20,0	2	5,4
Razem	12	100,0	20	100,0	5	100,0	37	100,0	

Wynik testu χ^2 $p > 0,05$.

Źródło: badanie własne

Niewiele ponad połowa Ultrasów ze średnim poziomem SzŻ (53,2%) przejawia zachowania agresywne lub bardzo agresywne (3,2%). Pozostała część (43,6%) nie zachowuje się agresywnie. Badani z niskim poziomem SzŻ, którzy zachowują się agresywnie, stanowią 54,6%. Druga część badanych (45,4%) nie zachowuje się agresywnie.

Badani Chuligani są zróżnicowani pod względem liczebności. Różnice są statystycznie nieistotne ($p = 0,111$). W grupie Chuliganów znaczna część badanych z wysokim poziomem SzŻ (72,1%) zachowuje się agresywnie. Bardzo agresywne zachowania przejawia 11,6% badanych. Natomiast 16,3% nie zachowuje się agresywnie. U Chuliganów ze średnim poziomem zadowolenia z życia sytuacja wygląda niemalże identycznie. Badani wykazujący agresywne zachowanie stanowią większość – 73,1%. Bardzo agresywnie zachowuje się 9,6% badanych. Z kolei 17,3% nie zachowuje się agresywnie. Ponad połowa Chuliganów z niskim poziomem SzŻ zachowuje się agresywnie (53,8%) lub bardzo agresywnie (7,7%). Badani niewykazujący zachowań agresywnych stanowią pozostały odsetek (38,5%).

W grupie Kiboli występują różnice w poszczególnych rodzajach zachowań. Są one jednak statystycznie nieistotne ($p = 0,281$). W przeciwieństwie do poprzednich grup, badani z wysokim poziomem SzŻ, którzy nigdy nie brali udziału w bójkach, stanowią 51,4%. Pozostała część badanych Kiboli deklaruje, iż brała

udział w bójkach raz w sezonie lub rzadziej (40,3%), bądź kilka razy w rundzie (18,3%). Osoby ze średnim poziomem SzŻ, stanowiące znaczny odsetek Kiboli, w większości nie zachowują się agresywnie (54,7%). Druga część grupy zachowuje się agresywnie (44,9%) lub bardzo agresywnie (0,4%). Z kolei większość respondentów z niskim poziomem zadowolenia z życia nie przejawia zachowań agresywnych (62,9%). Pozostała część (37,1%) zachowuje się agresywnie.

Najmniej liczna grupa badanych kibiców, Pikniki, charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem. Różnica ta jest nieistotna statystycznie ($p = 0,474$). W tej grupie znaczny odsetek osób z wysokim poziomem SzŻ nie zachowuje się agresywnie (91,7%). Jedna osoba przejawia zachowania agresywne. Również duży procent (85%) Pikników ze średnim poziomem SzŻ nie zachowuje się agresywnie. Mniejsza część grupy zachowuje się agresywnie (10%) lub bardzo agresywnie (5%). Wśród pięciu osób z niskim poziomem SzŻ, trzy nie zachowują się agresywnie. Pozostałe dwie deklarują, iż są agresywne i bardzo agresywne (tab. 3).

Badani z grupy Chuliganów stanowili najwyższy odsetek badanych biorących udział w spontanicznych bójkach. Na uwagę zasługuje fakt, że wysoki odsetek osób należących do grupy Ultrasów (59,1%) również uczestniczył w bójkach. Jest to, po Chuliganach (80,6%), drugi w kolejności najwyższy odsetek osób uczestniczących w bójkach spośród wszystkich badanych grup kibicowskich. Wpływ na to może mieć fanatyzm członków grupy Ultras, która uważana jest przez wielu badaczy jako najbardziej „zawzięta”. W tej ocenie bierze się pod uwagę wznoszenie chóralnych śpiewów i tworzenie choreografii na stadionach²⁶. Ten fanatyzm może powodować, że w sytuacjach bezpośredniego spotkania z kibicami drużyny przeciwnej decydują się oni na bójkę. Podobne wyniki uzyskał T. Janus²⁷ w swoich badaniach nad zjawiskiem agresji w widowiskach sportowych. Autor ten przeprowadził badania wśród 293 kibiców, zakładając, że kibice nieuczestniczący w bójkach nie zachowują się agresywnie, a kibice, którzy biorą udział w bójkach, są agresywni. Badani nieuczestniczący w bójkach stanowili 62,8% wszystkich kibiców. Pozostali wykazywali zachowania agresywne. Były to osoby, które zostały podzielone na trzy grupy: (1) osoby biorące udział w bójkach z kibicami drużyny przeciwnej i policją (14,7%); (2) osoby biorące udział w bójkach z kibicami innych klubów (13%) i (3) osoby biorące udział w bójkach z policją (9,5%). W tym badaniu nie uwzględniono podziału na różnorodne grupy kibiców. Na tej podstawie trudno stwierdzić, czy osobami uczestniczącymi w bójkach byli Chuligani czy też kibice z innych grup kibicowskich, jednak podobne wyniki uzyskano w badaniach własnych – większość respondentów nie wykazuje zachowań agresywnych. Również J. Dudała²⁸ w swoich badaniach zadał pytanie kibicom: Czy lubicie uczestniczyć w kibicowskich „zadymach”? Spośród 318 badanych kibiców, 50,3% z nich stwierdziło, że nie lubi uczestniczyć w bójkach, a pozostałe 49,7% stwierdziło,

²⁶ J. Kowalska, *Cały nasz chuligański trud wkładamy w nasz kochany klub*, [w:] *Sport a agresja*, red. Z. Dziubiński, SALOS RP, Warszawa 2007, s. 240–247.

²⁷ T. Janus, *Zjawisko agresji w widowiskach sportowych*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2014, s. 148–152.

²⁸ J. Dudała, *Fani-chuligani...*, s. 196–198.

że lubi brać w nich udział. Wśród tych ostatnich aż 40,6% uważa się za Chuliganów, co tłumaczy tak wysoki odsetek kibiców zachowujących się agresywnie. W badaniu przeprowadzonym przez J. Dudałę, tak jak w badaniu własnym oraz badaniu T. Janusa, większość kibiców nie wykazuje działań agresywnych, choć wyniki badania Dudały pokazują, że różnica między brakiem zachowań agresywnych a zachowaniami klasyfikowanymi jako agresywne jest bardzo mała (0,6%).

Poziom satysfakcji z życia kibiców piłki nożnej w odniesieniu do ich zachowań agresywnych przedstawiał się w większości grup bardzo podobnie. Badani, którzy nie uczestniczyli ani razu w bójkach, stanowili większość wśród osób z wysokim, średnim i niskim poziomem SzŻ. Wyjątkiem są Chuligani, którzy przejawiając zachowania agresywne (53,5%) lub bardzo agresywne (16,3%), charakteryzowali się wysokim poziomem SzŻ. W podobnym stosunku w tej grupie badanych przedstawiały się wyniki Chuliganów ze średnim poziomem SzŻ. Wykazywali oni zachowania agresywne (48,1%) lub bardzo agresywne (17,3%). Mniejszość w tej grupie respondentów stanowiły osoby z niskim poziomem SzŻ. Pomiedzy grupami stwierdzono różnicę we wpływie zachowań agresywnych na SzŻ, jednak nie jest ona istotna statystycznie. Na podstawie wyników badań własnych można stwierdzić, że agresywne lub bardzo agresywne zachowania nie mają wpływu na wysoki poziom satysfakcji z życia wśród badanych kibiców.

Wnioski

Na podstawie przedstawionych wyników badań własnych można wykazać ciekawy związek pomiędzy satysfakcją z życia (SzŻ) a zachowaniami agresywnymi tylko u badanej grupy kibiców. Biorąc pod uwagę spontaniczne walki kibiców i ich wpływ na satysfakcję z życia, można zauważyć, że w grupach najbardziej zaangażowanych w ruch kibicowski (Ultras, Chuligan) większość badanych brała udział w bójkach, wykazując zachowania agresywne lub bardzo agresywne i nie miało to wpływu na ich, w większości wysoki lub średni, poziom SzŻ. W grupie Kiboli i Pikników większość stanowią osoby, które nie brały udziału w bójkach. W grupie Kiboli osoby biorące udział w bójkach i niebiorące w nich udziału dzielą się na połowę, z przewagą osób nieprzejawiających agresywnych zachowań, Kibole to grupa, która jest zaangażowana w ruch kibicowski w minimalnie mniejszym stopniu niż Ultras i Chuligani, co pokazują wyniki zbliżone do obu wyżej wymienionych grup. Natomiast Pikniki jako grupa niezaangażowana w ruch kibicowski w zdecydowanej większości nie uczestniczą w bójkach. Zdarzają się wśród nich pojedyncze jednostki, które brały udział w bójkach, lecz stanowią one zdecydowaną mniejszość. W tej grupie większość badanych prezentuje wysoki lub średni poziom SzŻ, praktycznie w ogóle nie przejawiając zachowań agresywnych. Częste uczestniczenie w bójkach, czyli wyższy poziom agresji dotyczy głównie osób ze średnim i wysokim poziomem satysfakcji życiowej. Chuligani to jedyna grupa, w której zachowania agresywne lub bardzo agresywne powodują wzrost poziomu satysfakcji z życia lub na niego nie wpływają. Osoby z niskim poziomem satysfakcji życiowej w większości nie uczestniczą w bójkach.

W związku z tym, że nie wykazano zależności pomiędzy poziomem satysfakcji z życia a zachowaniami agresywnymi (udziałem w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu), przyjęto hipotezę H0: Nie istnieje zależność pomiędzy uczestnictwem w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu a poziomem satysfakcji z życia wśród badanych kibiców i odrzucono hipotezę H1: Uczestniczenie w spontanicznych walkach kibiców przed/po lub w trakcie meczu dotyczy kibiców charakteryzujących się niskim poziomem satysfakcji z życia.

W przypadku wpływu spontanicznych bójek na poziom satysfakcji życiowej wśród badanych kibiców uzyskane wyniki były zróżnicowane, nieistotne statystycznie. Warto jednak zauważyć, że spontaniczna bójka w okolicach stadionu może przydarzyć się każdemu kibicowi. Posiadając przy sobie szalik, koszulkę czy jakiegokolwiek inne insygnia klubowe, kibice narażeni są na agresywne zachowanie zwolenników innych klubów. Dlatego też, w przypadku spontanicznych walk w poszczególnych grupach nie można jednoznacznie stwierdzić, że powodują one spadek poziomu satysfakcji z życia. Wyjątkiem w tym przypadku są badani z grupy Chuliganów, którzy najczęściej uczestniczą w spontanicznych walkach.

Pozytywny wpływ zachowań agresywnych na wysoki poziom satysfakcji z życia wśród respondentów z grupy Chuliganów można rozpatrywać jako powielany stan dobrego samopoczucia, który finalnie prowadzi do odczuwania przez nich wysokiej satysfakcji życiowej. Badani Chuligani mogą o tym jednak nie wiedzieć, uważając, że ich życie jest satysfakcjonujące. Badacze przedmiotu podkreślają natomiast, że każde zachowanie agresywne ma swoje podłoże w jakimś przykrym zdarzeniu z przeszłości lub z dzieciństwa. Warto dodać, że nie wszyscy Chuligani mają świadomość, że bójki są zachowaniami agresywnymi. Niektórzy z nich traktują to po prostu jak sport czy hobby. Granica błędu w ocenie tego zjawiska jest bardzo mała, ponieważ takie sporty, jak mieszane sztuki walki czy boks, mogą nieść ze sobą duże pokłady zachowań agresywnych, a niekoniecznie wiążą się ze wstydem bądź upokorzeniem w dzieciństwie. W przedstawionej literaturze przedmiotu grupę Chuliganów przedstawia się m.in. jako osoby, które swój gniew i frustrację dnia codziennego wyładowują poprzez agresywne zachowania na stadionie i poza nim. Wyniki uzyskane w badaniu własnym zaprzeczają tej tezie bądź ją podważają, ponieważ poziom satysfakcji z życia badanych osób z grupy Chuliganów nie wskazuje na ich frustrację w życiu osobistym. Nie można zatem jednoznacznie stwierdzić, co jest powodem wzrostu poziomu satysfakcji z życia respondentów z grupy Chuliganów uczestniczących w bójkach. Można przypuszczać, że ważnym czynnikiem warunkującym taki stan rzeczy jest wielka pewność siebie, jasno postawiony cel i zadowolenie ze zwycięstw. Aby jednak móc zgłębić ten temat i wysnuć wnioski ogólne, obejmujące przyczyny wzrostu poziomu satysfakcji życiowej u kibiców zachowujących się agresywnie, potrzebne są dalsze badania.

Piśmiennictwo

- Argyle M., *Psychologia szczęścia*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2004.
- Babik M., *Szkoła wobec subkultury kibiców*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Czapiński J., *Psychologia pozytywna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Diener E. i in., *Satisfaction with Life Scale*, tłum. K.S. Jankowski, 2015.
- Dudała J., *Fani-chuligani. Rzecz o polskich kibolach*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2004.
- Janus T., *Zjawisko agresji w widowiskach sportowych*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2014.
- Jędrzejewski M., *Subkultura a przemoc*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Kamys B., *Statystyczne metody opracowania pomiarów – 2*, Instytut Fizyki UJ, notatki do wykładu, 2007/2008.
- Kasprzak E., *Zadowolenie z życia jako kategoria emocjonalna i poznawcza*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2012, t. 17, nr 1, s. 190–194.
- Kowalska J., *Cały nasz chuligański trud wkładamy w nasz kochany klub*, [w:] *Sport a agresja*, red. Z. Dziubiński, SALOS RP, Warszawa 2007, s. 240–247.
- Kowalska J., *Znaczenie edukacyjne projektu „Jestem fair” opartego na idei neoolimpizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.
- Kowalski R., *Potomkowie Hooligana. Szalikowcy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Le Bon G., *Psychologia tłumu*, tłum. B. Kaprocki, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2009.
- Martynowicz E., *Wartości oraz ich wpływ na działanie*, [w:] *Motywy, cele, wartości. Przyczynek do zrozumienia stanu ducha i stanu umysłu współczesnych Polaków*, red. E. Martynowicz, Wydawnictwo UG i Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2004, s. 53–81.
- Milcarz T., *Rycerze w szalikach*, Wydawnictwo My Book, Szczecin 2006.
- Pęczak M., *Mały słownik subkultur*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1992.
- Piotrowski P. (w rozmowie z Michałem Dobrołowiczem), *Dla polskiego kibica ważny jest etos, przywiązanie do barw klubowych*, Radio RMF24, Serwis informacyjny, 25.03.2015, <http://www.rmf24.pl/sport/news-dla-polskiego-kibica-wazny-jest-etos-przywiazanie-do-barw-kl,nld,1703777> [dostęp: 31.07.2018].
- Piotrowski P., *Szalikowcy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Sahaj T., *Fani futbolowi*, Wydawnictwo AWF, Poznań 2007.
- Stodolski W., *Kultura dewiacji*, „Prawo i Życie” 1998, nr 29, s. 44–49.
- Wanat S., *Socjologia zachowań chuligańskich w sporcie*, „Kultura Fizyczna” 1992, nr 7–8, s. 16–20.
- Wrzesień W., *Krótką historia młodzieżowej subkulturowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

Strony internetowe

- Kultura na stadionach?, ogólnopolski serwis kibiców, <https://www.kibice.net/publicystyka/34-kultura-na-stadionach.html> [dostęp: 31.07.2018].
- <https://www.kibice.net/publicystyka/34-kultura-na-stadionach.html> [dostęp: 31.07.2018].